

§2. ئۇيغۇرتىلىدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەر ۋە

ئۇلارنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولى توغرىسىدا

تىلىمىزدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەر تېخى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىغاچقا، قانداق سۆزلەرنىڭ قارشى مەنىلىك سۆز بولىدىغانلىقى توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ تۇنۇشى تېخى بىردەك بولمايۋاتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، زىت مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشىدە ۋە بەزى ئەسەرلەرگە سىتلىستىكا نوقتىسىدىن باھا بېرىشتە بىر تەرەپلىملىك قاراشلار ساقلىنىۋاتىدۇ. شۇڭا تىلىمىزدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى لېكسىكولوگىيە ۋە سىتلىستىكا نوقتىسىدىن قىسقىچە تەھلىل قىلىپ ئۆتۈش ناھايىتى زۆرۈر.

مەلۇمكى تىلغا ئائىت ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە قارشى مەنىلىك سۆزلەر «مەنىلىرى ئۆز-ئارا زىت بولغان سۆزلەر قارشى مەنىلىك سۆزلەر دېيىلىدۇ» دەپ تەبىرلىنىۋاتىدۇ ۋە «قارشى مەنىلىك سۆزلەر بولۇش ئۈچۈن، مەنىلىرى ئۆز-ئارا زىت بولغان ئىككى سۆز (كەم دېگەندە) بۇلىشى كېرەك» دېگەن شەرت قويۇلۇۋاتىدۇ. مانا بۇلار قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنە مۇناسىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى كۆرسۈتۈپ بېرەلىشىمۇ، لېكىن سۆزلەرنىڭ قانداق مەنىلىرىنىڭ قانداق شارائىتتا ئۆز-ئارا زىتلىق مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەلىشىمۇ، لېكىن سۆزلەرنىڭ قانداق مەنىلىرىنىڭ قانداق شارائىتتا ئۆزئارا قارشىلىق مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. چۈنكى بۇخىل تەبىر قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلما تەركىبلىرى بولغان سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلار ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەھلىل قىلىش ئاساسىدا بېرىلگەن ئەمەس. شۇڭا قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى كۆزەتكەندە سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلار (تەركىبلەر) ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى

مۇناسىۋەتلەرنى تەھلىل قىلىش كېرەك. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان سېمانتىكىلىق ئېلېمېنتلار سۆز مەنىسىنى تەشكىل قىلغۇچى ئەڭ كىچىك مەنە بىرلىكلىرىدىن ئىبارەتتۇر. ئالايلىق، «ئانا» سۆزى «پەرزەنت كۆرگەن ئايال كىشى» دەپ ئىزاھلىنىشى مۇمكىن. مۇشۇ ئىزاھاتقا ئاساسەن، بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى «(1) ئادەم، (2) ئايال، (3) پەرزەنت كۆرگەن» دېگەنلەردىن ئىبارەت ئۈچ سېمانتىك ئېلېمېنتقا بۆلۈشكە بولىدۇ. ئەگەر تېخىمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىلسە، يۇقىرىقى ئۈچ سېمانتىك ئېلېمېنتنىڭ «ئانا» سۆزىنىڭ مەنىسىنى تەشكىل قىلىشتىكى رولىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقى بايقىلىدۇ، يەنى بەزى سېمانتىك ئېلېمېنتلار سۆز مەنىسىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇننىڭ چىقىش نوقتىسىنى بىلدۈرسە، بەزى سېمانتىك ئېلېمېنتلار سۆز سۆزلىگۈچى شۇ سۆز ئارقىلىق ئاڭلىغۇچىغا ئۇقتۇرماقچى بولغان مەزمۇننىڭ نېگىزىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سېمانتىك ئېلېمېنتلارنىڭ ئالدىنقىلىرى «ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنت» ياكى «ئورتاق سېمانتىك ئېلېمېنت» دېيىلىدۇ، كېيىنكىلىرى «پەرقلەنگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنت» ياكى «ھەل قىلغۇچ سېمانتىك ئېلېمېنت» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «دوتسېنت» سۆزى ئەگەر ئادەمنى كۆرسەتسە، ئۇنى «پروپېسسور» دىن تۆۋەن، لېكتور ۋە ئاسسىستېنتتىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانغا ئېرىشكەن ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى» دەپ ئىزاھلاش مۇمكىن. مۇشۇ ئىزاھاتقا ئاساسەن، بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى «(1) ئادەم، (2) ئالىي مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان، (3) پروپېسسور» دىن تۆۋەن، لېكتور ۋە ئاسسىستېنتتىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانغا ئېرىشكەن « دېگەندەك ئۈچ سېمانتىك ئېلېمېنتقا بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇ سېمانتىك ئېلېمېنتلارنىڭ ئالدىنقى ئىككىسى، يەنى «ئالىي مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان ئادەم» دېگەنلەر مەزكۇر سۆزدە ئىپادىلەنگەن سۆزنىڭ چىقىش نوقتىسىنى بىلدۈرسە «پروپېسسور» دىن تۆۋەن، لېكتور ۋە ئاسسىستېنتتىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانغا ئېرىشكەن « دېگەن قىسمى «ئالىي مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق

قىلىۋاتقان ئادەم» توغرىسىدىكى كېسىمنى بىلدۈرگەن. چۈنكى، «دوتسېنت» ئارقىلىق ئۇقتۇرماقچى بولغان مەزمۇننىڭ نېگىزى «ئالىي مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان ئادەم» ئەمەس، بەلكى شۇ ئادەمنىڭ «پروپېسسور دىن تۆۋەن، لېكتور ۋە ئاسستېنتتىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانغا ئېرىشكەن» لىكىدىن ئىبارەتتۇر. دېمەك، ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلار بىلەن پەرقلىغۇچى سېمانتىك ئېلېمېنتلارنىڭ سۆز مەنىسىنى تەشكىل قىلىشتىكى رولى ئوخشىمايدۇ، يەنى ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلار ئوبېكتىپ شەيئىلەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى كۆرسەتسە، پەرقلىغۇچى سېمانتىك ئېلېمېنتلار مەلۇم شەيئىنىڭ باشقا شەيئىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاس بەلگىسىنى كۆرسىتىدۇ.

مەلۇمكى، ئىككى سۆزنىڭ مەنىسى ئەگەر ئەينى بىر مەزمۇن دائىرىسىدە بولمىسا، ئۇلار ئۆز-ئارا قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ. شۇڭا سۆزلەرنىڭ ئۆز-ئارا قارشى مەنىلىك سۆز بولۇش - بولالماسلىقىنى ئالدى بىلەن سۆزلەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى كۆرسىتىدىغان ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلار ئوخشاش بولۇش - بولماسلىقىغا، ئاندىن پەرقلىغۇچى سېمانتىك ئېلېمېنتلارنىڭ ئۆز-ئارا زىتلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلىش - قىلالماسلىقىغا قاراپ بەلگىلەشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، «چوڭ» ۋە «كىچىك» دېگەن سۆزلەرنى ئالاق، ئۇلار تۆۋەندىكىدەك ئىزاھلىنىدۇ:

چوڭ: ھەجمى، يۈزى، سان-مىقدارى، كۈچ-قۇۋۋىتى قاتارلىق تەرەپلىرى ئادەتتە ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن ئارتۇق.

كىچىك: ھەجمى، يۈزى، سان-مىقدارى، كۈچ-قۇۋۋىتى قاتارلىق تەرەپلىرى ئادەتتە ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن كەم.

مۇشۇ ئىزاھلارغا ئاساسەن، بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، بىز ئۇلارنىڭ ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى ئوخشاشلا شەيئىلەرنىڭ ھەجمى، يۈزى،

سان-مىقدارى، كۈچ - قۇۋىتى قاتارلىق جەھەتتىكى ئەھۋالنى بىلدۈرۈۋاتقانلىقىنى، «چوڭ» سۆزىنىڭ پەرىقلىگۈچى ئېلېمېنتى ئادەتتە ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى، «كىچىك» سۆزىنىڭ پەرىقلىگۈچى سېمانتنىڭ ئېلېمېنتى ئادەتتە ياكى ئۆزىگە سېلىشتۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭكىدىن كەم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئېنىقكى، بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئاساسىي سېمانتنىڭ ئېلېمېنتلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ، پەرىقلىگۈچى سېمانتنىڭ ئېلېمېنتلىرى «ئارتۇق» ۋە «كەم» لىك جەھەتتە ناھايىتى ئېنىق قارىمۇ-قارشىلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئۆزئارا قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، سۆزلەر ئاساسىي سېمانتنىڭ ئېلېمېنتلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش، پەرىقلىگۈچى سېمانتنىڭ ئېلېمېنتلىرى قارىمۇ - قارشى (زىت) بولۇشتەك شەرتلەرنى ھازىرلىغاندىلا ئاندىن قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ، قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى ئۆلچەشتىكى ئۇمۇمىي پىرىنسىپ. مەسىلەن:

«ئەقىللىق - دۆت» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئاساسىي سېمانتنىڭ ئېلېمېنتلىرى «زېھنىي قۇۋۋەت» نى كۆرسىتىشتىن ئىبارەت بولغانلىقى، پەرىقلىگۈچى سېمانتنىڭ ئېلېمېنتلىرى زېھنىي قۇۋۋەتنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىزلىقى جەھەتتە قارىمۇ - قارشىلىق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىش كېرەككى، ئەگەر ئىككى سۆزنىڭ ئاساسىي سېمانتنىڭ ئېلېمېنتلىرى ئوخشىمىسا، ئۇلار قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلانمايدۇ.

قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ تۈرىگە كەلسەك، ئۇلار ئىپادىلىگەن مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ-قارشىلىق مۇناسىۋەتنىڭ مۇتلەق ياكى نىسپىي بولۇشىغا قاراپ، مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ۋە نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ.

1. مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر

ئىپادىلىگەن مەنىلىرى بىر-بىرىگە مۇتلەق زىت كېلىدىغان سۆزلەر مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلار بىلەن پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتلار مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلار سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىنى كۆرسىتىدىغان بولغاچقا، ئەگەر قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىككى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتىنىڭ يىغىندىسى، ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلاردا ئىپادىلەنگەن مەنىنىڭ دائىرىسى بىلەن باپ-باراۋەر بولسا، يەنى ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۈچىنچى خىل ئەھۋال مەۋجۇت بولمىسا، ئىككى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنت ئوتتۇرىسىدا مۇتلەق قارىمۇ-قارشىلىق مۇناسىۋەت ھاسىل بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئەگەر ئىككى سۆزنىڭ پەرىقلىگۈچى ئېلېمېنتلىرى بىر-بىرىنى تامامەن ئىنكار قىلىدىغان مۇناسىۋەتتە بولسا، يەنى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنت A نىڭ تەستىقلانغانلىقى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنت B نىڭ پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىنغانلىقى؛ پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنت B نىڭ پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىنغانلىقى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنت A نىڭ تولۇق تەستىقلانغانلىقى بولسا، بۇنداق سۆزلەر مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

تىرىك: (ھايات) ھايات تۇرۇۋاتقان (شەيئە).

ئۆلۈك: (ماتە) ھاياتىدىن ئايرىلغان (شەيئە).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى شەيئەلەرنىڭ ھايات-ماتەلىق تەرىپىنى كۆرسەتكەن. «تىرىك» سۆزىنىڭ پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتى «ھايات تۇرۇۋاتقان» لىق بولسا «ئۆلۈك» سۆزىنىڭ پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتى «ھاياتىدىن ئايرىلغان» لىقتىن ئىبارەتتۇر. بۇ ئىككى سۆزنىڭ

پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى بىر- بىرىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىدىغان مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى، يەنى ئۇلار ئارىسىدا (شەيئىلەرنىڭ ھايات ماماتلىقىدا) ھەم ئۆلۈك ئەمەس، ھەم تىرىك ئەمەس ياكى ھەم ئۆلۈك ھەم تىرىك بولۇشتەك ئۈچىنچى خىل ئەھۋال مەۋجۇت بولمىغاچقا، بۇ ئىككى سۆز مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ مەنە مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكىچە بولىدۇ: ھايات تۇرۇۋاتقان + ھاياتىدىن ئايرىلغان = شەيئىلەرنىڭ ھايات ماماتلىقى. يەنى: پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنت $A + \text{پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنت } B = \text{ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنت}$. مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتلىرىنىڭ يىغىندىسى ھەر بىر گۇرۇپپىدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەرگە ئورتاق بولغان ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتقا باراۋەر كېلىدۇ.

تىلىمىزدىكى بار- يوق، ئوچۇق- يېپىق، ئوبېكتىپ (ھالدا) - سۇبېكتىپ (ھالدا) دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇنلىغان سۆزلەر مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

2. نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر

ئىپادىلىگەن مەنىلىرى بىر- بىرىگە نىسپىي زىت كېلىدىغان سۆزلەر نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىككى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتلىرىنىڭ يىغىندىسى ئىككى سۆزگە ئورتاق بولغان ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتتا ئىپادىلىگەن مەزمۇننىڭ دائىرىسىدىن كىچىك بولىدۇ، يەنى ئىككى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنت ئارىسىدا يەنە باشقا پەرىقلىگۈچى ئېلېمېنتلارمۇ مەۋجۇت بولىدۇ. مەسىلەن، «غەلبە» ۋە «مەغلۇبىيەت» دېگەن سۆزلەرنى ئالساق، ئۇلار تۆۋەندىكىچە ئىزاھلىنىدۇ:

غەلبە: كۆرەش، رىقابەت ۋە مۇسابىقىدە قارشى تەرەپنى يەڭگەنلىك.

مەغلۇبىيەت: كۆرەش، رىقابەت ۋە مۇسابىقىدە قارشى تەرەپتىن يېڭىلىگەنلىك.

روشنەنكى، بۇ ئىككى سۆزگە ئورتاق بولغان ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنت ئىككى تەرەپنىڭ كۆرەش، رىقابەت، ۋە مۇسابىقە ئەھۋالىدىن ئىبارەت بولسا، «غەلبە» نىڭ پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتى «قارشى تەرەپنى يەگەنلىك»، «مەغلۇبىيەت» نىڭ سېمانتىك ئېلېمېنتى «قارشى تەرەپتىن يېڭىلىگەنلىك» تىن ئىبارەتتۇر. ئۇلارنىڭ مەنە مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكىچە:

قارشى تەرەپنى يېڭىش + قارشى تەرەپتىن يېڭىلىش > كۆرەش، رىقابەت، مۇسابىقە ئەھۋالى، يەنى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنت A + پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنت B > ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنت.

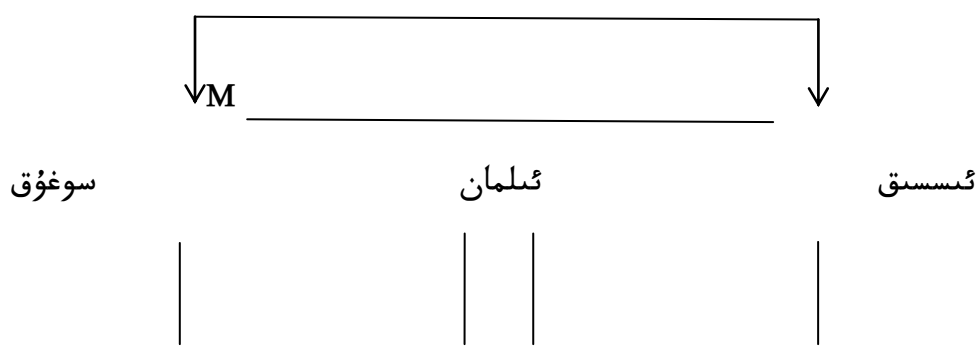
ئىككى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتنىڭ يىغىندىسى ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتتا ئىپادىلەنگەن مەنىدىن كىچىك بولۇشىدىكى سەۋەب «قارشى تەرەپنى يېڭىش» ۋە «قارشى تەرەپتىن يېڭىلىش» نىڭ ئارىلىقىدا ئۈچىنچى خىل ئەھۋال، يەنى «تەڭلىشىش» ئەھۋالىنىڭمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، كۆرەش، رىقابەت ۋە مۇسابىقىدە «پەقەت قارشى تەرەپنى يېڭىش» ۋە «قارشى تەرەپتىن يېڭىلىش» تىن ئىبارەت ئىككى خىل ئەھۋاللا مەۋجۇت بولماستىن، يەنە «تەڭلىشىش» ئەھۋالىمۇ مەۋجۇت بولغاچقا، «يېڭىش» ۋە «يېڭىلىش» تىن ئىبارەت ئىككى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتنىڭ يىغىندىسى ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتنىڭ ھەممىدىن كىچىك بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى «چوڭ-كىچىك»، «ئىسسىق-سوغۇق»، «ئېگىز-پەس»، «دوست-دۈشمەن» دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇنلىغان سۆزلەر نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.

شۇنىمۇ ئالاھىدە ئەسكەرتىش كېرەككى، نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىككى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلېمېنتى ئوتتۇرىسىدا يەنە باشقا پەرىقلىگۈچى سېمانتىك

ئېلىمىنتلار بولغانلىقتىن، بۇ ئىككى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلىمىنت ئارىلىقتىكى سېمانتىك ئېلىمىنت بىلەن سېلىشتۇرۇلغان ھالدا ياكى ئارىلىقتىكى سېمانتىك ئېلىمىنتنى ۋاستە قىلغان ھالدا ئۆز-ئارا قارىمۇ-قارشىلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلىدۇ. نىسپىي قارىمۇ-قارشىلىق مۇناسىۋەتتە بولغان ئىككى پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلىمىنت ئوتتۇرىسىدىكى باشقا پەرىقلىگۈچى سېمانتىك ئېلىمىنت «مەنتىقىي مەركەز» دېيىلىپ، ئۇ، ئىككى قارشى مەنىلىك سۆزدە ئىپادىلەنگەن چۈشەنچىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق چۈشەنچىنى بىلدۈرىدۇ ياكى نورمال ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ. ئالايلىق، «ياخشى - يامان» دېگەن نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەرگە نىسبەتەن، ئارىلىقتىكى چۈشەنچىنى بىلدۈرىدىغان ياكى نورمال ھالەتنى بىلدۈرىدىغان «ئوتتۇرا» سۆزى مەنتىقىي مەركەز ھېسابلىنىدۇ. مەنتىقىي مەركەزگە ئاساسلىنىپ پىكىر يۈرگۈزگەندە، بىر مۇنچە سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆز بولۇش - بولالماسلىقىنى بايقىغىلى بولىدۇ. مەسىلەن: (M مەنتىقىي مەركەزنى بىلدۈرىدۇ)

نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆزلەر

قارشى مەنىلىك سۆز ئەمەس

قارشى مەنىلىك سۆز ئەمەس

«دوست — دۈشمەن»، «ئۆتمۈش — كېلەچەك»، دېگەنگە ئوخشاش

سۆزلەرنىڭ نىسپىي قارىمۇ-قارشىلىق مۇناسىۋىتىنىمۇ يۇقۇرقى سىخىما بويىچە چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

بەزى قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ، ئالايلىق، «خوشال — خاپا»، «كۈلۈش — يىغلاش» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنىڭ مەنتىقىي مەركىزىنى بىلدۈرىدىغان مەخسۇس سۆزلەر بولمىسىمۇ، لېكىن كىشىلەرنىڭ ھەم خوشال بولمىغان، ھەم خاپا بولمىغان، ھەم كۈلمىگەن، ھەم يىغلىمىغان نورمال ھالەتلىرى مەۋجۇت. شۇڭا بۇنداق شارائىتتا مەنتىقىي مەركەز سۈپىتىدە شۇ ھالەتلەرنىڭ ئۆزىنى كۆزدە تۇتۇش كېرەك.

قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئىستىلىستىكىلىق رولىغا كەلسەك، ئۇ، تىلدا كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە — سېلىشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ، يەنى ئۆزئارا زىت كېلىدىغان شەيئىلەر ياكى شەيئىلەرنىڭ زىددىيەتلىك تەرەپلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى گەۋدىلەندۈرۈپ، پىكىرنىڭ ئېنىقلىقى ۋە نۇتۇقنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرۇشتەك روللارنى ئوينايدۇ. شۇڭا كۆپلىگەن يازغۇچى-شائىرلار قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۆز نۇتۇقىدا ئېنىق سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىش ئارقىلىق، شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك زىددىيەتلەرنى ئېچىپ بېرىدۇ ۋە بۇنىڭ بىلەن نۇتۇقنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۈنۈمىنى ئاشۇرىدۇ. مەسىلەن:

(1) كەمتەرلىك كىشىنى ئالغا باستۇرىدۇ، مەغرۇرلۇق كىشىنى ئارقىدا قالدۇرىدۇ.

(ماۋزېدۇڭ)

(2) تۇرسىمۇ بەزىلەر تىرىك، جاھاندا،

ۋە لېكىن ئەسلىدە ئۆلۈكتۈر ئۇلار.

ئۆلۈكتەك قىلىسىمۇ بەزىلەر يەنە،

تىرىكتەك تۇرىدۇ، ياشايدۇ ئۇلار.

(1) مىسالدا «كەمتەرلىك — مەغرۇرلۇق»، «ئالغا باستۇرماق — ئارقىدا

قالدۇرماق» دېگەن قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئىشلىتىلىپ، ئىككى خىل پوزىتسىيە،

ئىككى خىل ئەخلاقىي كىلىپ چىقىدىغان ئىككى خىل نەتىجە ئىجابىي ھەم سەلبىي جەھەتتىن كۆرسىتىپ بېرىلگەن، يەنى «كەمتەرلىك» ۋە «مەغرۇرلۇق» تىن ئىبارەت ئىككى خىل پوزىتسىيە ۋە ئەخلاق، شۇنىڭدەك، ئۇلاردىن كېلىپ چىقىدىغان ئىككى خىل نەتىجە ئېنىق سېلىشتۇرۇلۇپ، كەمتەرلىكنىڭ زۆرۈرلىكى ۋە مەغرۇرلۇقنىڭ زىيانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

(2) مىسال شائىر زاڭ كېچاننىڭ لۇشۇن ئەپەندىنى خاتىرىلەپ يازغان «بەزىلەر» ناملىق شېئىرىدىكى مىسىرلار بولۇپ، بۇنىڭدا ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر قەلىمى بىلەن جاھالەتلىك كونا جەمىيەتكە قارشى باتۇرانه كۆرەش قىلغان، بارلىقىنى كونا جۇڭگۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، قۇدرەتلىك يېڭى جۇڭگۇ قۇرۇش ئۈچۈن بېغىشلىغان، ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، خەلقنىڭ قەلبىدە ياشاپ كېلىۋاتقان لۇشۇن ئەپەندىنىڭ شانلىق ھاياتى ۋە ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈنلا ياشاۋاتقان، ھەتتا خەلق بىلەن دۈشمەنلىشىدىغان بەزى كىشىلەر گەرچە تىرىك بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۆلۈكتىنلا ئىبارەت ئىكەنلىكى تەسۋىرلەنگەن ھەمدە «تىرىك—ئۆلۈك» دېگەن قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئارقىلىق ئىككى خىل ھاياتنىڭ قەدەر-قىممىتىنى ئېنىق سېلىشتۇرۇپ، قانداق ياشىسا ئەرزىيدىغانلىقى ۋە كىشىلەر تەرىپىدىن قەدەرلىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مۇھىم مەسىلە ناھايتى تەسىرلىك قىلىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىلگەن.

بۇلاردىن باشقا، تۆۋەندىكى مىسىرلاردىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئىستىلىستىك رولىنى جارى قىلدۇرغان. مەسىلەن:

چىمەن گۈلزارىدىن گۈللەر ئارا گۈل تاللىغان ياخشى،

گۈلى رەناغا زىت شۇم يۇيالىارنى شاللىغان ياخشى.

(سەيپىدىن ئەزىزى)

كىم بىلور تۈز قەدرىنى، تارتمايلا قىڭغىر دەرەنى،

توغرىنى پەرىق ئەتكىلى بولمايدۇ سەھۋەن بولمىسا.

بەزىلەر بىلمەيدىكەن دائىم پۇرۇشتىن باشقىنى،

نېرى تۇرسۇن غوغشىماي تىكلەشكە زوقمەن بولمىسا.

(تىيىچان ئېلىيوۋ)

قارشى مەنىلىك سۆزلەر يەنە ماقال - تەمسىللەرنىڭ تۈزىلىشىدىمۇ مۇھىم رول

ئوينىدا. مەسىلەن:

«ياخشىغا ئىشارەت، يامانغا جۇۋالدۇرۇز».

«جانلىق نادان — ئۆلۈك، جانسىز ئالىم — تىرىك».

يۇقىرىدا قارشى مەنىلىك سۆزلەرنى لېكسولوگىيە نۇقتىسىدىن قىسقىچە تەھلىق

قىلىپ كۆردۈك ۋە لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئاساسلىق ئىستىلىستىكىلىق

رولىنى ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق كۆرۈپ ئۆتۈك.

ئەمەلىيەتتە بۇلاردىن باشقا يەنە ئەسلىدە ئۆز-ئارا قارشى مەنە بىلدۈرمەيدىغان،

لېكىن تىلنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇش يۈزىسىدىن پەقەت مەلۇم كونتېكىستتا

قارمۇ-قارشى مەنىدە ئىشلىتىدىغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار ئىستىلىستىكىلىق قارشى

مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ ۋە نۇتۇقتا خۇددى لېكسىكىلىك قارشى مەنىلىك

سۆزلەرگە ئوخشاشلا مۇھىم ئىستىلىستىكىلىق رول ئوينىدا. مەسىلەن، تىلىمىزدىكى

«ئاق» ۋە «قارا» دېگەن سۆزلەرنى ئالاق، ئۇلارنىڭ ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتى

شەيئىلەرنىڭ رەڭگىنى بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت بولسىمۇ، يەنى بۇ ئىككى سۆزنىڭ

ئاساسىي سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ پەرىقلىغۇچى

سېمانتىك ئېلېمېنتلىرى يا مۇتلەق، يا نىسپىي قارمۇ-قارشىلىق مۇناسىۋەتتە

بولمىغاچقا، ئۇلار لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنمايدۇ. ئەگەر بۇ سۆزلەر

قارشى مەنىلىك سۆزلەر دەپ قارىلىدىغان بولسا، تىلىمىزدىكى «كۆك، يىشىل، سېرىق،

سۇر» دېگەنگە ئوخشاش رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى قارشى مەنىلىك سۆزلەر دېيىلىشى كېرەك. بۇ، ئەلۋەتتە، لېكسوكولوگىيە نۇقتىسىدىن قىلىنىۋاتقان تەھلىلدۇر. ئەمەلىيەتتە بولسا، ئەنە شۇنداق قارشى مەنە ئىپادىلىمەيدىغان سۆزلەرنى مەلۇم كونتېكىستتا قارشى مەنىدە ئىشلىتىش ئارقىلىق ئىپادىلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ھادىسىلىرى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئالايلىق، «ئاق-قارنى پەرق ئەتمەسلىك»، «قىزىل ئارمىيە»، «قىزىل رايونى»، «ئاقلار ئارمىيەسى»، «ئاقلار رايونى»، «قىزىل ناخشا»، «سېرىق ناخشا» دېگەنگە ئوخشاش سۆز-ئىبارلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇيەردىكى «ئاق — قار»، «ئاق — قىزىل»، «قىزىل — سېرىق» دېگەن سۆزلەر ئەسلىدە قارشى مەنىلىك سۆزلەر بولمىسىمۇ، ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، كىشىلەر بۇنداق سۆزلەرنى مەلۇم نۇتۇق شارائىتىدا ۋاقىتنىچە بىر-بىرىگە قارشى مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ، ھەتتا بۇنداق سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى قارشى مەنىدە ئىشلىتىش نەتىجىسىدە خۇددى لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەردەكلا تۇيۇلىدىغان بولۇپ قالىدۇ. (مەسىلەن، ئاق — قارا دېگەندەك). ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ھاسىل بولۇشىدىكى سەۋەب، يەنى ئەسلىدە قارىمۇ-قارشى مەنە ئىپادىلىمەيدىغان سۆزلەرنىڭ مەلۇم كونتېكىستتا ۋاقىتنىچە بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى قويۇلۇپ، زىت مەنە ئىپادىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب، بۇ سۆزلەر مەلۇم شەيئى ياكى ئۇنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىگە سىمۋول قىلىنىشى، بۇنداق سۆزلەر بىلدۈرگەن شەيئى ياكى ئۇلارنىڭ بەلگە-خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىدە ئاز-تولا زىتلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقى ياكى كىشىلەرنىڭ بەزى شەيئىلەرنى ئۆز-ئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق شۇ شەيئىلەرگە قارىتا ئىجابىي ياكى سەلبىي ھېس-تۇيغۇدا ھەم قارىمۇ-قارشى پوزىتسىيەدە بولۇشىدىن ئىبارەتتۇر. مەسىلەن، «ئاق-قارنى پەرق ئەتمەسلىك» دېگەندە، «ئاق» ۋە «قارا» سۆزلىرىنىڭ بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى قويۇلىشى ۋە زىت مەنە ئىپادىلىيەلىشى «ئاق»

سۆزىنىڭ «ھەق، ھەققانىيەتچىلىك» كە، «قارا» سۆزىنىڭ «ناھەق، ناھەقچىلىق» كە سىموۋۇل قىلىنغانلىقى ۋە بۇ ئىككى سۆز سىموۋۇل قىلىنغان شەيئىي - ھادىسىلەر ئۆز ئارا زىتلىق مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەتتۇر. ئەمدى «قىزىل ئارمىيە»، «قىزىللار رايونى»، «ئاقلار ئارمىيەسى»، «ئاقلار رايونى» دېگەن بىرىكمىلەردە «ئاق» ۋە «قىزىل» سۆزلىرىنىڭ بىر - بىرىگە قارىمۇ - قارشى قويۇلۇشى ھەم زىت مەنە ئىپادىلىيەلىشىدىكى سەۋەب بۇ سۆزلەر سىموۋۇل قىلىنغان شەيئىي - ھادىسىلەردە زىتلىق مەۋجۇت بولغانلىقىدىن ئىبارەتتۇر. دېمەك، لېكسوكولوگىيە ۋە ئىستىلىستىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قارشى مەنىلىك سۆزلەر لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ۋە ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. بۇ نۇقتىلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش تىلىمىزدىكى سۆزلەردىن جانلىق پايدىلىنىپ، نۇتۇقىمىزنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇشىمىزغا ۋە بىرەر ئەسەرگە ئىستىلىستىكا جەھەتتىن توغرا باھا بېرىشىمىزگە زور ياردەم بېرىدۇ. نۇتۇقنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇش جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەگەر لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر بىلەن بىر قاتاردا ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەرمۇ نەزەردە تۇتۇلسا، تىلىمىزدىكى ناھايىتى چەكلىك بولغان لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر دائىرىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ ئۆتۈپ، ئىپادىلەش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنى مەلۇم كۈنتېكىستتا ۋاقىتنىچە قارىمۇ - قارشى قويۇش ئارقىلىق سېلىشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە ھاسىل قىلغىلى، بۇنىڭ بىلەن نۇتۇقنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ئۈنۈمىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭا نۇرغۇنلىغان يازغۇچى - شائىرلار بۇ جەھەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئالايلىق، ئاتاقلىق شائىرلىرىمىزدىن ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ياخشى» ناملىق شېئىرى بىلەن ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ «قىلىدلا» ناملىق شېئىرى بۇنىڭغا تىپىك مىسال بولالايدۇ.

مەسلەن:

(1) ... تېگىشمەس جەندىنى ئاشىق ياقاسى زەر تاۋار تونغا،

كى دىلبەر ۋەسلىدە سەرسان قەلەندەرگە كۇلا ياخشى.

قەسەم بىللا تامايم يوق بەھەيۋەت قەسىرى زىننەتتىن،

پېشانەم تەرىدىن پۈتكەن بى مىننەت بورىيا ياخشى.

مېنىڭ تاجسىز سايلاق باشىم ئۆزۈمگە تاجۇ دۆلەتتۇر،

ئېركىسىز پادىشاھلىقتىن جاھانكەشتە گادا ياخشى.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر)

(2) ... جۇت چۈشۈپ بۇ باغ ئارا، ياز كەتكىنىدە بىمەھەل،

ئەتىۋارلاپ قاغىنى، بۇلبۇلنى ۋەيران قىلدىلا.

يۆگىمەچ قالدى، كېتىپ گۈل، قالدى نامەرت، ئەر كېتىپ،

مەرتنى مۈشكۈلدە قويۇپ، نامەرتنى ئاسان قىلدىلا.

دۈمىلىتىپ دۈلدۈلنى نامەرت ئوينىدى ئەيلەپ پاقا،

نە ئەجەبكىم، ئاقنى قارا، راستنى يالغان قىلدىلا.

(ئابدۇكېرىم خوجا)

(1) مىسالدىكى «جەندە—تاۋار تون»، «تاۋار تون—كۇلا»، «قەسىر—بورىيا»،

«ئېركىسىز—جاھانكەشتە»، «پادىشاھ—گادا» دېگەن سۆزلەر ۋە (2) مىسالدىكى

(ئەتىۋارلىماق—ۋەيران قىلماق، مەرت—نامەرت، مۈشكۈل—ئاسان، راست—يالغان

دېگەنگە ئوخشاش لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەردىن باشقا) «جۇت—ياز، قاغا—

بۇلبۇل»، «يۆگىمەچ—گۈل»، «نامەرت—ئەر»، «دۈلدۈل—پاقا»، «ئاق—قارا»

دېگەن سۆزلەر ئېنىق سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىش ئۈچۈن مۇشۇ كونتېكىستلاردا بىر-

بىرىگە قارشى قويۇلۇپ، زىت مەنە ئىپادىلىگەن ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك

سۆزلەردۇر .

ئەسەرلەرگە ئىستىلىستىكىلىق باھا بېرىش جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەگەر ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر تەڭ ئېتىبارغا ئېلىنمىسا، كونتېكىستتا ئۆزئارا قارىمۇ- قارشى قويۇلغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى نۇقۇل لېكسوكولوگىيە نۇقتىسىدىنلا كۆزىتىش، بۇنىڭ بىلەن ئەسەرنىڭ تىلىغا ئىستىلىستىكا جەھەتتىن توغرا باھا بېرەلمەسلىكتەك ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. مەسلەن:

«قۇل ئىدۇق گۈل قىلدى بىزنى بۇ بەختىيار دەۋرىمىز،

چىقىمىغا ئەسلا كۆڭۈلدىن كۈندە چەككەن دەردىمىز» .

ئىلگىرى بۇ شېئىردىكى «قۇل» ۋە «گۈل» سۆزلىرىنىڭ بىر- بىرىگە قارىمۇ- قارشى قويۇلۇشى توغرا ئەمەس، «گۈل» سۆزىنىڭ ئورنىدا «ھۈر» ياكى «ئازاد» سۆزى ئىشلىتىلگەن بولسا ياخشى بولغان بولاتتى دېگەن كۆز قاراشتىمۇ بولغانىمىز. ئېنىقكى، بۇ، مۇشۇ كونتېكىستتا قارىمۇ- قارشى قويۇلغان «قۇل» ۋە «گۈل» سۆزلىرىنى نۇقۇل لېكسوكولوگىيە نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق قاراش ئارتۇقچە، چۈنكى ئاپتور بۇ يەردە «ھۈر» ياكى «ئازاد» سۆزلىرىنىڭ ئورنىدا «گۈل» سۆزىنى ئىشلىتىشتە شېئىردىكى مۇزىكىدارلىقنى (ۋەزىن، قاپىيە ئېھتىياجىنى) نەزەردە تۇتقان ۋە «گۈل» سۆزىنى ھۈرلۈك، ئازادلىقنىڭ سىموۋولى قىلىش ئارقىلىق «قۇل» سۆزىگە قارىمۇ- قارشى قويغان. دېمەك، «قۇل—گۈل» سۆزلىرى لېكسىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئەمەس، لېكىن ئۇلار مۇشۇ كونتېكىستتا قارشى مەنىلىك سۆزلەر ھېسابلىنىدۇ.